

MEZHEPLER TARİHİNDE ANONİM FİKİRLER SORUNU¹

Anonymous Ideas in the History of Islamic Sects

Betül YURTALAN²

İslam Bilimleri içerisinde yer alan İslam Mezhepleri Tarihi, amacı ve konusu belli olan, kendine özgü bir yöntemi bulunan, mezhep adı verilen din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşeri oluşumları araştıran bir disiplindir. Onat ve Kutlu'nun yaptığı geniş İslam Mezhepleri Tarihi tanımı bu disiplinin konusunu, yöntemini ve amacını ortaya koymaktadır: "İslam Mezhepleri Tarihi, beşeri oluşum olan mezhepleri ve diğere din anlayışlarını, farklılaşmaya yol açan esas fikirlerin neler olduğu, nasıl doğduğu, hangi yerde, hangi zaman diliminde, hangi olaylarla irtibatlı olduğu; nasıl bir süreçte kurumsallaşmaya yol açtığı, kurumsal yapıların nasıl bir süreç takip ettiğı, nerelerde etkin olduğu, bu süreçte ortaya çıkan gelişmelerin nelere sebep olduğu; bu süreçte üretilen görüş ve düşüncelerin İslam Düşüncesi'ne ne gibi katkılar sağladığı bakımlarından araştıran; bu mezheplerin kendi kaynaklarını merkeze alarak onlarla ilgili süreçleri güvenilir belge ve bilgilere dayalı

¹ Bu metin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2015-2016 öğretim yılında Prof. Dr. Sönmez Kutlu'nun Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Usul adlı doktora dersinde araştırma notu olarak hazırlanmıştır. Katkı ve değerlendirmelerinden dolayı Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya ve Arş. Gör. İsmail Akkoyunlu'ya teşekkürlerimi sunarım.

² Arş. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

olarak, bilimsel yöntemle yeniden inşa etmeye çalışan bir disiplindir.”³

İslam Bilimleri içerisinde en erken teşekkül eden disiplinlerden biri olan İslam Mezhepleri Tarihi için mezhepler hakkında bilgi veren birinci ve ikinci el her türlü belge ve doküman oldukça önemlidir. Bu kaynakların her biri mezheplerin, sosyal, siyasi, kültürel ve dini açıdan farklı yönlerini aydınlatmaya imkân sağlamaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi alanında araştırmalar yapılırken kullanılan temel kaynaklar, mezhep mensuplarının eserleri olan birincil kaynaklar ve makâlât adı verilen ikincil kaynaklardır. İlk dönemlerden itibaren ortaya konulan, *Makale*, *Makâlât*, *Fırak ve Mîlel-Nihal* adı verilen kaynaklar zengin bir edebiyat oluşturmuştur. Ancak temel kaynak sayılmalarına rağmen bu eserlerle alakalı bir takım problemler söz konusudur. Birinci ve ikinci yüzyılda mezhep mensuplarının kendi fikirleri hakkında yazdıkları makale tarzı eserlerin çoğunun günümüze ulaşmamış olması ve bu nedenle üçüncü yüzyıldan itibaren kaleme alınan *Makâlât* türü eserler üzerinden mezheplerin anlaşılmasına çalışılması, müelliflerin kendi fikirlerinin doğruluğunu mezhepçi bir bakış açısıyla diğer mezhepleri reddetme üzerinden ortaya koyma çabası, 73 fırka hadisi nedeniyle yapılan zorlama mezhep tasnifi metodlarının uygulanmış olması, mezheplerin hangi ortamda doğup kurumsallaştığına ve hangi süreçlerden geçtiğine yer verilmeden sadece fikirler üzerinden mezheplerin ele alınmış olması bu problemlerden bazılarıdır.⁴

Her ne kadar eserler kendi dönemlerindeki metodu yansıtıyor ve sorunların da buna göre değerlendirilmesi gerekiyorsa da zikredilen

³ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* içinde, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 21.

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 20-41; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 121-123; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 3-6; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, (Ankara: OTTO Yayınları, 2012), 384-386.

problemler nedeniyle bu kaynakların mezhepleri aydınlatmada yetersiz kalacağı açıktır. Bu nedenle mezhepler tarihiyle alakalı bir araştırmada asıl hedef, başta kendi kaynakları olmak üzere güvenilir birinci kaynakları kullanmak olsa da kaynakların güvenilirliği ile alakalı problemler dikkate alınarak farklı türden eserlerle bilgileri doğrulamak gerekmektedir. Dolayısıyla diğer bilim dallarına ait olan eserlerde yer alan doğrudan ve dolaylı olarak mezhepler, bunların fikirleri, mensupları ve tarihi seyri ile ilgili bilgiler, mezhepler tarihi araştırmaları için önem arz etmektedir. Bu tür kaynakların başında kelimî eserler, siyasi tarihler, edebiyat eserleri, şehir tarihleri, tabakat ve rical eserleri, biyografik eserler, coğrafya kitapları, nesep kitapları, tefsirler, lügatler, reddiyeler, menakıb/menakıbnameler ve çağdaş araştırmalar gelmektedir.⁵ Bu yolla siyasi tarih, düşünce tarihi ve sosyal tarihle birlikte değerlendirilerek ele alınan mezhep ve fikirlerin daha doğru anlaşılabilmesi mümkün olacaktır.

Mezhepler tarihinin temel kaynaklarıyla ilgili problemlerden birisi de fikirlerin anonimleştirilmesi sorunudur. Klasik mezhepler tarihçileri, fırkaların görüşlerini, kime ait olduğunu belirtmeksizin aktarmaktadır. Kaynaklarda fikirler, “Mürchie dedi ki”, “Mutezile dedi ki”, “Şia dedi ki” şeklinde kime ait olduğu belirtilmeden, anonim bir şekilde verilmiş ve mezhep içerisindeki herkese ait müşterek fikirler gibi sunulmuştur. Klasik kaynaklarda müellifler süreç içerisindeki değişimleri dikkate almadan genellemeler yapmışlardır. Ancak fırkaların görüşleri tarihsel bir süreçte ortaya çıkmakta ve gelişerek değişmektedir. Ortaya çıkan sorunlara farklı kişilerin farklı çözüm önerilerinde bulunması ve bu fikirlerin geliştirilmesi sonucunda fırkaların görüşleri ortaya çıkmaktadır. Bu görüşler, mezhep mensuplarının tamamının ortaklaşa belirlediği ve karara bağladığı görüşler değildir. Ancak bu, mezheplerin ortak hiçbir fikirleri olmadığı anlamına da gelmemektedir. Her mezhepte ortaklaşa benimsenen fikirler olduğu gibi, herkes tarafından benimsenmeyen, zamana ve mekâna göre değişen

⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 386-390.

fikirler de mevcuttur.⁶ Dolayısıyla klasik kaynaklardaki bu genelle-yici ve indirgemeci ifadeler, açmazları beraberinde getirmektedir.

Bir mezhebin fikirleri, süreç içerisinde, aynı mezhebe mensup pek çok âlimin katkısıyla oluşmaktadır. Mezheplerin fikirlerinin oluşum ve gelişim sürecini belirlemeden ve anlamadan mezhebin görüşleri-nin ortaya konabilmesi mümkün değildir. Watt'ın da belirttiği gibi, ağırlık noktası, imkânlar ölçüsünde, belli kişiler ve görüşler üzerinde toplanmalıdır. "Cebriyye hakkındakiler" gibi umumi hükümler, bu hükümlerin yazarın zihnindeki kişilerden hangisine ait olduğu tespit ve tayin edilmediği sürece fazla bir değer ifade etmez.⁷ Dolayısıyla öncelikle mezhebin önde gelenlerinin hangi fikirlere sahip olduğu, mezhebin fikri gelişimine nasıl katkı sağladıkları tespit edilmelidir. "Fikirler üzerinde derinleşme" ve "şahıslar üzerine derinleşme" prensipleriyle ve zaman-mekan bağlamı göz önünde bulundurularak bu süreci ortaya koymak mümkün olabilir.⁸ Fikirler üzerinde derinleş-menin yolu, öncelikle bir fikrin ilk söylendiği şeklinin tespit edilmesi ve sonra da gelişim süreci ve teoriye dönüşümünün araştırılmasıdır. Bu araştırma, ele alınan dönemle ilgili her türlü kaynağın incelenme-sini, bu yolla dönemin sosyal, siyasi, kültürel, dini ve ekonomik yapısının tüm yönleriyle tespit edilmesini ve fikirlerin, olayların ve fir-kaların bu bağlamlar içerisinde değerlendirilmesini içermektedir. Fi-kirlerin kim tarafından, ne zaman, nerede, hangi bağlamda, ne için, kime karşı söylendiğinin tespit edilmesi fikirlerin nüvelerine ulaşıl-masını sağlayacaktır. Ardından fikirlerin nasıl bir gelişim gösterdiği ve etkilerinin ne olduğu ortaya konulmalıdır. Bu anlayış fikirlerin ta-rihlendirilmesini sağlayacaktır. Bu sayede hataların önüne geçmek mümkün olabilecektir.⁹

Klasik kaynaklarda mezheplerin oluşumunda süreçlerin göz önünde bulundurulmaması ve fikirlerin tarihlendirilmemesi sonucu

⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 142.

⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 6.

⁸ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 407, 408; Os-man Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 13.

⁹ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 407, 408.

ortaya çıkan problemlere Zeydiyye'nin makâlât eserlerinde ele alınış biçimini örnek göstermek mümkündür. Klasik kaynaklardaki tanıma göre Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'e (ö. 122/740) uyanlar ve imametini Ali-Fâtıma soyundan gelen, âlim, salih, cesur, zahid gibi vasıfları haiz ve bizzat kılıca sarılıp kendi adına davette bulunarak imametini ilan edip mücadele meydanına çıkan kişilerin hakkı olduğuna inanan kimselerden oluşan topluluktur.¹⁰ Gökalp'in de belirttiği gibi, Zeydiyye'nin teşekkül sürecinden sonra kaleme alınan klasik mezhepler tarihi kaynakları tek tek şahısları ele alarak bu şahısların görüşlerini yansıtmaktan ziyade mezheplerin veya fırkaların görüşlerini anonim olarak vermişlerdir. Dolayısıyla bu kaynaklardan yola çıkarak Zeydiyye'nin imamet nazariyesinin oluşum sürecini tespit edebilmek mümkün değildir.¹¹ Örneğin Şehristani'nin verdiği bilgilere göre Zeydiyye, Zeyd b. Ali taraftarlarından oluşan bir fırkadır. Zeydiyye'ye göre imamet Fatıma'nın çocuklarıyla sınırlı olup başkaları buna ehil değildir. Bunlar, imamet için huruc eden cesur, cömert ve ilim sahibi Fatıma soyundan her kimseye itaatin farz olduğunu, onun imam olabileceğini söylerken, Hasan'ın çocukları ile Hüseyin'in çocukları arasında ayırım yapmamışlardır. Zeydiyye, saydığı özellikleri taşıyan iki imamın aynı anda farklı iki bölgede hüküm sahibi olmalarını da caiz görmüştür. Bu durumda her ikisi de itaati farz olan imam hükmündedir. Bu görüşler Zeyd'in de benimsediği görüşlerdir.¹²

Görüldüğü gibi Şehristani, Zeydiyye'nin imamet hakkındaki görüşlerini Zeyd b. Ali'ye nispet ederek aktarmaktadır. Ancak tanımda yer alan ve Zeyd'in de benimsediği ifade edilen fikirlere Zeyd döneminde açık bir biçimde rastlamak mümkün değildir. Zeyd döneminde gündeme gelen fikirler bu aktarılanlara kıyasla oldukça sınırlıdır. Zeyd, kendisine Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki görüşlerinin sorul-

¹⁰ Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristanî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Muharrem Tan, (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 140.

¹¹ Yusuf Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 52.

¹² Şehristanî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 140.

ması üzerine o ikisi hakkında iyilikten başka bir şey söyleyemeyeceğini ve babasından da onlar hakkında iyilikten başka bir şey duymadığını ifade etmiştir.¹³ Yine Zeyd'in hilafet amacıyla yaptığı girişimler onun hilafetin kendi hakları olduğuna inandığını göstermektedir. Dolayısıyla Gökalp'in de tespit ettiği üzere, Zeyd b. Ali döneminde Zeydiyye'nin imamet görüşü tam anlamıyla teşekkül ettiği söylenemez. Zeyd'in Hz. Ebu Bekir ve Ömer ile alakalı olumlu kanaatleri ve imametini kendi hakları olduğu fikri, Zeydiyye'nin imametini Ali-Fatıma soyuna ait olma ve efdal-mefdul anlayışına temel oluşturmuştur.¹⁴

Mutezile'nin teşekkül süreci de klasik kaynaklarda net olarak ortaya konulmayan bir husustur. Mutezile, Emevilerin son dönemindeki fikri tartışmaların odak noktasını oluşturan büyük günah meselesi, Allah'ın sıfatları gibi konular etrafında şekillenmeye başlayan, Abbasiler dönemindeki tercüme faaliyetleri ile birlikte felsefi fikirlerden beslenerek güçlenen ve Abbasilerin yükseliş sürecinde bir süre resmi mezhep statüsü kazanan dini-politik bir harekettir. Mezhep bilginleri Mutezile'nin temel ilkelerini "usulü hamse/beş esas" şeklinde formüle etmişlerdir.¹⁵ Ancak Mutezile'nin ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren beş esasın varlığından söz edebilmek mümkün değildir. Bu esaslar süreç içerisinde oluşmuştur. Vasıl b. Ata (ö. 131/728) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) döneminde el-Menziletü beyne'l-Menziletayn, el-Va'd ve'l-Vaid ve el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker esasları teşekkül etmiştir. Tevhid ve Adl ilkeleri ise daha sonraki süreçte özellikle Ebu'l Huzeyl (ö. 227/841) döneminde gelişmiştir. Dolayısıyla Ebu'l Huzeyl'den önce Mutezile'nin beş esasından söz edebilmek mümkün değildir. Ayrıca bu esasların içe-

¹³ Ahmed b. Yahya Belâzuri, *Ensabü'l-Eşraf*, thk. Suheyl Zekar ve Riyad Zerkeli, trs., IV, 436; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Beyrut: 1967), VII, 180-181; Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmîyye, 1987), IV, 452-453.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı".

¹⁵ Osman Aydın, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* içinde, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 127.

rikleri de zamanla gelişmiştir. Yeni kültürlerle tanışmanın, yeni problemlerin oluşmasının etkisiyle tartışılan konular artmış, gelişmiş ve değişmiştir. Bu nedenle esasların içeriklerinin sistemleşmesi süreç içerisinde gerçekleşmiştir.¹⁶ Klasik mezhepler tarihi kaynaklarında bu duruma dikkat edilmeden Mutezile'nin ortak özellikleri ve görüşleri genel olarak aktarılmakta ve ardından alt kollara geçilmektedir. Böylece Mutezile'nin oluşum sürecine dair herhangi bir bilgi verilmeden görüşler Mutezile'nin genel görüşleri olarak aktarılmaktadır.¹⁷

Bunun yanı sıra klasik kaynaklarda Mutezile'nin Bağdat ve Basra Mutezilesi şeklinde ayrılarak incelenmesi ve karşılaştırmalar yapılmasının önemine de işaret etmek gerekmektedir.¹⁸ Her ne kadar görüşler bölgesel bazda anonim olarak değerlendirilse de bu ayrım Mutezile içerisindeki farklılaşmayı anlamak ve Bağdat ile Basra Mutezilesinin kilit isimlerinin görüşlerini tespit etmek açısından önemlidir. Mezheplerin bölgelere göre farklılaşması sadece Mutezile için söz konusu olan bir durum değildir. Bir mezhebin; tarihsel süreç, o dönemdeki siyasi, ictimai, kültürel durumlar, oluşumunda etkili olan olaylar ve diğer etkenler gibi pek çok unsur esas alınarak ve zaman-mekan bağlamı da göz önünde bulundurularak incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle çağdaş araştırmacılar mezhepleri araştırırken böl-

¹⁶ Mutezile'nin beş esasının oluşumu ve Mutezile'de Ebu'l Huzeyl'in yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*.

¹⁷ Ebû Mansûr ' Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fıglalı, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 82 vd.; Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 46 vd. Eşari'nin eserinde ise Mutezili fikirlerle ilgili olarak daha doğru bilgiler verilmiş ve daha tarafsız davranılmıştır. Eşari, Mutezili fikirlerin yanı sıra görüşlerin kimler tarafından benimsendiğine de yer vermiştir. Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil Eş'ârî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. M. Dalkılıç ve Ö. Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 154 vd; krş. Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 21.

¹⁸ Ebû Reşid Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bagdâdiyyîn*, thk. Rıdvan es-Seyyid, (Beyrut: 1979).

gesel farklılıklara dikkat çekmiş ve kavramsallaştırmalar yapmışlardır. Mesela Zeydiyye, Taberistan Zeydiliği ve Yemen Zeydiliği¹⁹; Mürcie, Kufe Mürciesi ve Horasan Mürciesi²⁰; Hanefilik, Batı Hanefiliği ve Doğu Hanefiliği olarak²¹ ele alınmıştır. Bu sayede mezheplerin değişik bölgelerdeki farklılaşmalarına dikkat çekilmiş ve bu iki farklı yapı bir araya geldiğinde yaşanan değişimler daha kolay takip edilebilmiştir.

Klasik kaynaklarda mezheplerin alt kollarının kişi odaklı fırkalar olarak verilmesi de dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Mesela kaynaklarda Mutezile'nin alt kolları, Vasiliyye, Amriyye, Huzeyliyye, Nazzamiyye şeklinde, Hariciliğin alt kolları ise Ezarika, Acaride, Necdat şeklinde belirlenmektedir. Her bir fırkada, o fırkaya ismini veren şahsın görüşleri aktarılmakta ve fırka mensuplarının da o kişiye uyanlar olduğu bildirilmektedir. Aslında bu fırkalar anlatılırken o kola adını veren şahsın veya ona yakın olanların görüşleri verilmekte ve bunlar bir fırkanın görüşü gibi aktarılmaktadır. Klasik kaynaklardaki bu tutumla birlikte bazı mezhep mensuplarının görüşleri bir fırkanın görüşü gibi sunulmakta, fikirler aslında bir şahsa aitken anonim bir içerik kazanmaktadır. Bu da fikirlerin tam olarak kime ait olduğunun tespit edilmesini, dolayısıyla mezheplerin ve mezhebe mensup alimlerin fikirlerinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Yine de bu durumu Watt'ın deyiimiyle yarı anonim olarak değerlendirmek²² ve bu hususun şahısların fikirlerini tespitite, "Şia dedi ki" şeklindeki genel ifadelerden daha avantajlı olduğunu belirtmek gerekmektedir.

¹⁹ Bkz. Yusuf Gökcalp, "Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1999); Gökcalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı".

²⁰ Bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010).

²¹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

²² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 6.

Fikirlerin oluşumunda muhataplık ilişkileri de göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husustur.²³ Fırkalar muhataplarına göre de değişim ve dönüşüm geçirmişlerdir. Örneğin, Eşariler Hanefileri fikhî bakımdan muhatap kabul etmişler ve eleştirilerini bu yönde yoğunlaştırmışlardır. Hanefiler ise Eşarilerin bu eleştirilerini daha çok kelimî bir zeminde cevaplamaya çalışarak kendi kelimî kimliklerini Eşarilik üzerinden yeniden oluşturmuşlardır.²⁴ Bu ilişkileri anlamadan Hanefiler, dolayısıyla Maturidiler ve Eşariler arasındaki ilişkileri ve bunun ilgili dönemde eserlere yansıyan yüzünü tespit etmek güçleşecektir. Bu duruma bir başka örnek olarak Bağdad'da Büveyhiler döneminde yaşanan gelişmeler verilebilir. Büveyhiler döneminde Bağdad'da Şiilik güçlenmiş ve etkisini artırmıştır. Bu süreçte Şiilerin faaliyetlerine bir tepki olarak Hanbeliler arasında Muaviye taraftarlığı güçlenmiştir. Büveyhilerin Muizzüddeve döneminde (333-356/945-967) Ehl-i Beyt'e saygısızlık yapanlara ve Muaviye'ye karşı lanet etme politikası²⁵ Sünniler, özellikle de Hanbeliler arasında tepkisel bir biçimde Muaviye taraftarlığının oluşmasına neden olmuştur.²⁶ Bölgede Şiilere karşı muhalif tutum, onların düşmanı sayılan Muaviye'yi aşırı yüceltme şeklinde kendini göstermiştir.²⁷ Bu durumu göz önünde bulundurmadan Hanbelilerin Muaviye taraftarı tutumunu anlamak ve değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Bu yaklaşım tüm Hanbelilerin Muaviye yanlısı olduğu algısına da yol açacaktır. Nitekim Ebu Temmam eserinde zamansal ve bölgesel bir ayrıma gitmeden Hanbelilere göre Allah'ın kıyamet günü Muaviye'yi yakınına alacağını, onu

²³ Mehmet Kalaycı, "Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013), s. 309-315.

²⁴ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 30.

²⁵ Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 269. Ayrıca bkz. Metin Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiilik*, (Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2003), 118-148; Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdad'da Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve benzeri Şii Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, Sivas, c. I, (2010): 328, 329.

²⁶ Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdad'dan Bazı Yansımalar", s. 158.

²⁷ Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, (Leiden: Brill, 1986), 64, 65; Habib Zeyyat, "Abbasiler Döneminde Muaviye Taraftarlığı", çev. M. Mücahid Dündar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28, (2013): 175-182.

cennetine koyacağını ifade etmekte²⁸ ve bu görüşü tüm Hanbeliler için genel bir görüş olarak sunmaktadır. Bu durumda bir mezhebin bir görüşünü kime ait olduğunu belirtmeden anonim olarak vermek ve onu mezhep mensuplarının tamamının görüşü gibi sunmak meseleleri anlamayı zorlaştırmakta, yaşananların ve karşılıklı ilişkilerin fikirlerdeki etkisini görmeyi güçleştirmektedir.

Değerlendirme

Mezhepler tarihinin klasik kaynakları şüphesiz İslam mezhepleri tarihi çalışmalarının en temel kaynaklarıdır. Bununla birlikte bu kaynakların bazı problemleri bulunmaktadır. Elbette ki günümüze ulaşan kaynaklar kendi dönemlerinin yazım geleneğine göre şekillenmiş ve metodlarını oluşturmuşlardır. Mezhepler tarihi eserleri de yazıldıkları dönemin şartlarına göre kaleme alınmış ve bir literatür oluşturmuştur. Günümüzde problem olarak karşımıza çıkan hususlar o dönemde o eserlerin temel karakteristiklerini oluşturmaktadır. Ancak bu farkındalık, kaynakların araştırmalarda zorluk oluşturan problemleri görmezden gelmeyi gerektirmez. Aksine sorunları ortaya koymak ve bunların bilincinde olarak eserleri değerlendirmek, mezheplere ve görüşlerine dair bilgileri farklı kaynak türlerinden de yararlanarak ortaya koymak gerekmektedir. Klasik mezhepler tarihi kaynaklarında karşılaşılan problemlerden birisi fikirlerin anonim bir biçimde verilmesidir. Fikirler, kimin ya da kimlerin, ne zaman ve hangi bölgede benimsendiği belirtilmeksizin, mezhebin tamamına nispet edilerek aktarılmaktadır. Bu da mezhebin gelişim ve değişim sürecini takip etmeyi zorlaştırmaktadır.

Zikredilen sorunun önüne geçebilmek ve mezheplerin gelişim süreçlerini ortaya koyabilmek, fikirleri savunan şahısların ve fikrin gelişim çizgisinin tespit edilmesi ile mümkün olabilir. Fikirlerin tarih-

---

²⁸ Ebu Temmâm, *Bâbu's-Şeytân, An Ismâîlî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara*, thk. W. Madelung ve P. Walker, (Leiden: Brill, 1998), 38-39.

lendirilmesi ve şahıslar üzerinde derinleşmeye yönelik anlayışın gelişmesi, mezheplerin muhataplık ilişkilerinin göz önünde bulundurulması, zamansal ve bölgesel farklılıklara göre mezhep içi değişimlerin takip edilmesi bu noktada dikkat edilebilecek hususlardandır. Fikirlerin hangi şahsa ait olduğunun ve hangi bölgelerde nasıl gelişip değişiklik gösterdiğinin tespiti oldukça önemlidir. Mezhepler içerisindeki ayrılıklar, bu ayrılıkların sebepleri, fırkalar arasındaki farklılaşmalar gibi sosyal, siyasi, ekonomik pek çok etkene bağlı hususlar bu ayrıntılı yaklaşımlarla ortaya konulabilecektir. Karşılıklı ilişkilere de bağlı olarak fikirlerin zamanla kapsamının genişlediği ya da daraldığı veya değişip dönüştüğü göz önünde bulundurulduğunda mezheplerin gelişim süreci aydınlatılabilecektir. Bu hususlar tespit edildiğinde bir fikrin, mezhebin tüm mensupları tarafından, her zaman ve her bölgede savunulduğu yanlına düşmenin de önüne geçilebilir. Bu yolla yapılan çalışmalar çok yönlü ve karşılaştırmalı kaynak kullanımını gerektirmektedir. Böylece klasik mezhepler tarihi kaynaklarından, içeriklerindeki problemlerin bilincinde olarak yararlanmak ve kaynakları bu yolla işlevsel hale getirmek mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* içinde, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem R. Fığlalı, Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Belâzuri, Ahmed b. Yahya. *Ensabu'l-Eşraf*. thk. Suheyl Zekar ve Riyad Zerkeli, trs.
- Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şiilik*. Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2003.

- Ebu Temmâm. *Bâbu'ş-Şeytân, An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara*. thk. W. Madelung ve P. Walker, Leiden: Brill, 1998.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. M. Dalkılıç ve Ö. Aydın, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Gökâl, Yusuf. "Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1999.
- Gökâl, Yusuf. "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Kербela/Aşure, Gadir Humm ve benzeri Şii Uygulamaları". *Çeşitli Yönleriyle Kербela*, Sivas, c. I, (2010): 325-339.
- İbnu'l-Esir, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 1987.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâturîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalaycı, Mehmet. "Şiilik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013): 293-319.
- Kraemer, Joel L. *Humanism in the Renaissance of Islam*. Leiden: Brill, 1986.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlenmeleri*. Ankara: OTTO Yayınları, 2012.
- Nisâbüri, Ebû Reşid. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bagdâdiyyîn*. thk. Rıdvan es-Seyyid, (Beyrut: 1979).

- Onat, Hasan ve Sönmez Kutlu. “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”. *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* içinde, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Şehristanî, Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Muharrem Tan, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Tarihu'l Umem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: 1967.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem R. Fığlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Zeyyat, Habib. “Abbasiler Döneminde Muaviye Taraftarlığı”. çev. M. Mücahid Dündar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28, (2013): 175-182.

